

Katarzyna Kraczoń

Między pamięcią a tekstem

Acta Humana nr 5, 205-210

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mgr Katarzyna Kraczoń

UMCS Lublin

e-mail: k_bednarz@vp.pl

Między pamięcią a tekstem

Pamięć jest niewątpliwie jednym z kluczowych pojęć współczesnej nauki. Stała się ona przedmiotem zainteresowań psychologów, socjologów, historyków, językoznawców, kulturoznawców, a także informatyków czy neurobiologów. Literatura na ten temat jest więc niezwykle bogata i różnorodna, a każdy z badaczy, niezależnie od dyscypliny, zaznacza trudności nie tylko z jej definiowaniem, ale również te wynikające z przyjęcia odpowiedniej metody badawczej. Nie brakuje świeżych i oryginalnych spojrzeń oraz analiz podejmujących to trudne zagadnienie badawcze. Wśród pojawiających się obecnie kolejnych prób ujęcia zagadnienia na uwagę zasługuje najnowsza książka Marty Wójcickiej, w której został podjęty temat relacji między pamięcią zbiorową a tekstem ustnym¹.

Wśród szczegółowych problemów badawczych, jakie podejmuje i wnikliwie analizuje autorka w swojej monografii, można wskazać relacje: pamięć zbiorowa a tradycja i dziedzictwo kulturowe; pamięć zbiorowa a tekst kultury, w tym tekst ustny; pamięć zbiorowa – językowy obraz świata – wiedza potoczna; wpływy oralności na funkcjonowanie pamięci zbiorowej oraz owej pamięci na realizację tekstu ustnego.

Podstawę materiałową analiz stanowią zróżnicowane gatunkowo teksty, wśród których znalazły się bajki, podania, legendy, opowieści wspomnieniowe, anegdoty, legendy miejskie, ballady, pieśni dziadowskie i historyczne, a także pieśni o charakterze obrzędowym. Niektóre przywoływane teksty były już wcześniej publikowane, jednak większość pochodzi z badań terenowych prowadzonych przez

¹ M. Wójcicka, *Pamięć zbiorowa a tekst ustny*, Lublin 2014. Warto dodać, że recenzowana publikacja jest efektem wieloletnich badań, jakie autorka prowadzi na polu tekstologii i folklorystyki. Wcześniej ukazały się m.in.: eadem, *Dawno to temu, już bardzo dawno... Formuły ramowe w tekstach polskiej prozy ludowej*, Lublin 2010; eadem, *Tradycja dla współczesności*, t. 6: *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*, red. J. Adamowski, M. Wójcicka, Lublin 2012.

pracowników i studentów Zakładu Kultury Polskiej UMCS, w tym także przez samą autorkę.

Porządek książki wyznacza przejście od refleksji teoretycznej, opartej na interdyscyplinarnym spojrzeniu na kategorię pamięci, przez analizę językoznawczą prowadzącą do szczegółowego kilkunastu studium, w którym omawiane są najważniejsze problemy dotyczące tekstów folkloru i ich związku z pamięcią zbiorową.

Część pierwsza, zatytułowana *Problemy teoretyczne*, składa się z dwóch rozdziałów. Pierwszy jest próbą ustalenia zakresu definicyjnego kluczowego dla całej rozprawy pojęcia, jakim jest „pamięć zbiorowa”. Autorka, porównując definicje pamięci zbiorowej (określanej także jako pamięć społeczna, historyczna, grupowa czy kulturowa) kilku badaczy z różnych dyscyplin naukowych², opowiada się za antropologiczną koncepcją pamięci Jana Assmanna, który traktuje ją jako kategorię nadrzędną wobec pamięci komunikatywnej i kulturowej, zaznaczając jednocześnie, że obie mają charakter kulturowy, ale „manifestują się w różnych tekstach kultury”³. Wśród cech charakterystycznych dla pamięci zbiorowej Wójcicka wymienia: związek z grupą społeczną i kulturą, dynamiczny charakter, zdarzeniowość i emocjonalność, ustność (szerzej językowość), procesualność oraz strukturalność. Nie mniej ważne są również pełnione przez nią funkcje. Autorka wyróżnia m.in. funkcję poznawczą, podmiotową, tożsamościową, autoprezentacyjną, społeczno-kulturową, komunikacyjną, legitymizacyjną, konsolidacyjną, grupotwórczą oraz – tę najistotniejszą dla prowadzonych rozważań – tekstotwórczą, co konsekwentnie jest rozwijane w kolejnych rozdziałach recenzowanej publikacji.

Rozdział drugi rozważań teoretycznych również ma charakter porządkujący. Dotyczy on relacji znaczeniowych między szeroko rozumianym dziedzictwem kulturowym, pamięcią i tekstem kultury. Obok przeglądu definicji zaproponowano tu dwa ujęcia tekstu kultury, który można opisywać jako strukturę i jako proces. W kontekście prowadzonego wywodu za prototypowy tekst kultury autorka uznaje tekst językowy (ustny), by móc następnie wskazać zależności między owym tekstem, dziedzictwem kulturowym i pamięcią zbiorową:

[...] każdy test kultury jest nadbudowany na pamięci zbiorowej, jest jej nośnikiem, może on w swojej indywidualnej, autorskiej realizacji – w całości lub części – zaistnieć w magazynie pamięci zbiorowej, a przez nią zasilić zbiory materialnego lub niematerialnego (w zależności od realizacji) dziedzictwa kulturowego⁴.

² Przywołano tu m.in. definicje i koncepcje pamięci M. Halbwachsa, K. Pomiana, P. Ricoeura, A. Szpocińskiego, B. Szackiej, A. Assmanna, J. Assmanna, J. Nowaka, M. Golki i in.

³ M. Wójcicka, *Pamięć zbiorowa...*, op. cit., s. 49.

⁴ Ibidem, s. 78.

O tym, jak metaforycznie określana jest pamięć w naukach humanistycznych i społecznych, traktuje druga część monografii. Na podstawie przeprowadzonej analizy danych systemowych można zobaczyć, w jaki sposób jest konceptualizowana pamięć w polskim językowym obrazie świata. Obok najpowszechniejszej metafory ontologicznej określającej pamięć jako pojemnik⁵, Wójcicka wskazuje kilkanaście innych szczegółowych konceptualizacji tego pojęcia. Oto niektóre z nich: PAMIĘĆ TO ZIEMIA (*odkopywać z pamięci, zakorzenieć w pamięci*), PAMIĘĆ TO ZBIORNIK WODNY (*zmacona pamięć, wyłowić coś z pamięci*), PAMIĘĆ TO SCHOWEK (*zachować, przechować coś w pamięci, zakamarki pamięci*), PAMIĘĆ TO RZECZ (*tracić/stracić pamięć, zostawić po sobie dobrą/złą pamięć, zachować o kimś dobrą pamięć, chłonna pamięć, odjąć komuś pamięć*), PAMIĘĆ TO KSIĘGA (*zapisać w pamięci, notować/odnotować/zanotować coś w pamięci, coś zapisało się/utrzymało się w pamięci, wykreślić kogoś/coś z pamięci*)⁶. Analiza metafor językowych pokazuje, że pamięć może być konceptualizowana jako struktura (pamięć) i jako proces (pamiętanie). Ponadto metafory uwypuklają pewne cechy pamięci, podkreślają jej wartość, a przez sugestywne obrazy – przybliżają jej istotę.

Część trzecia, zatytułowana *Pamięć a tekst – pamięć tekstowa*, jest niewątpliwie kluczowa dla całej rozprawy. Autorka rozpatruje tutaj relacje między tekstem ustnym a pamięcią, co jest głównym celem omawianej publikacji, proponując dwie perspektywy badawcze, które z jednej strony traktują tekst jako podporę pamięci, z drugiej zaś jako jej lustro. Wskazanie środków stylistycznych wspierających pamięć (należą do nich: formuła, kompleks, kolekcja, opozycja, lustro, koncept liczbowy, następstwo zdarzeń ekwiwalencja, pętla semantyczna) i szczegółowa tematyczno-rematyczna analiza struktury niespetryfikowanych testów ustnych (fragmentów swobodnych wywiadów, w których znalazły się: opis obrzędu, wspomnienie rodzinnego domu, opis przebiegu uroczystości rodzinnych i in.) pozwalają spojrzeć na tekst jako środek mnemotechniczny wspierający pamięć zbiorową i źródło badań owej pamięci (tekst jako podpora pamięci) oraz pokazać, w jaki sposób w tekście zostają odzwierciedlone mechanizmy pamięci intertekstualnej i asocjacyjnej (tekst jako lustro pamięci).

W kolejnym rozdziale autorka przechodzi od struktury tekstu ustnego do innych, nie mniej istotnych zagadnień folklorystyki, a mianowicie do wariantowości tekstów ustnych oraz zjawiska folkloryzmu (rozdział VI). W tym miejscu warto przywołać te cechy tekstów folkloru, które są istotne w badaniu zależności między tekstem a pamięcią zbiorową. Jak wskazuje autorka:

⁵ Analizy tej metafory ontologicznej dokonała A. Pajdzińska, *Polszczyzna o pamięci*, [w:] *Tradycja dla współczesności...*, op. cit., s. 97–108.

⁶ Szerzej na ten temat pisze autorka w podrozdziale *Pamięć jako struktura i proces. Szczegółowe sposoby konceptualizacji* (s. 86–92).

Tekst folkloru jest bowiem z jednej strony względnie trwałym przekazem międzypokoleniowym (wzorzec), z drugiej zaś – jego poszczególne warianty ujmowane diachronicznie pozwalają na obserwację przemian pamięci zbiorowej, którą scharakteryzować można jako ciągłą, uproszczoną, cechującą się wielością i stronniczością. [...] Podwójna natura tekstu folkloru (niespotykana w takim wymiarze w żadnym innym typie tekstów) stanowi więc źródło wiedzy o pamięci zbiorowej. Jego wzorzec wskazuje na elementy stałe, powtarzane w pamięci przez pokolenia, na pamięć ciągłą. Jego liczne realizacje odsłaniają wielość pamięci zbiorowych, a analiza wariantów tekstu folkloru pozwala na szukanie odpowiedzi na pytanie, co z zasobów pamięci zbiorowej jest aktualnie wydobywane i wykorzystywane⁷.

Cechy wyróżniające teksty folkloru od innych tekstów sprawiają, że analizując ich strukturę, możemy dotrzeć do struktury pamięci, a idąc dalej – do obrazu podmiotu i obrazu grupy społecznej: zbiorowości o tych samych bądź podobnych poglądach, postawach czy wyznawanych wartościach. W omawianej części monografii przykładem funkcjonowania tekstu w pamięci grupy społecznej jest legenda miejska o zaginionym w kwietniu 2009 roku studencie Marku W. Na przykładzie zebranych wariantów tej tajemniczej historii autorka, wykorzystując analizę morfologiczną zaproponowaną przez W. Proppa, prześledziła obieg tekstu ustnego w pamięci zbiorowej. Dzięki temu pokazała, w jaki sposób pojedyncze wydarzenie funkcjonuje w obiegu ustnym. Jeśli spojrzymy na przytoczone warianty z zewnątrz, to okazuje się, że są one zlepkiem różnych przekazów międzypokoleniowych. Funkcjonują w pamięci żywej, są stale wzbogacane o nowe fakty, informacje ze świata mediów, a także uzupełniane innymi, podobnymi wydarzeniami.

Kategoria pamięci staje się również nieodłącznym elementem folkloryzmu, który można w skrócie określić jako twórczy dialog z tradycją. Czerpanie wzorców z folkloru tradycyjnego i przekształcanie ich w zjawiska współczesne zostało ukazane na przykładzie bajki o Roszpuncie. Badaczka przytacza i poddaje analizie dwa teksty: tradycyjny (*Rapanocka*, twórczość anonimowa) oraz jego współczesny wariant (*Nowa historia Roszpunka*, autor: Dagmara Minda). Zestawienie tych dwóch utworów z jednej strony obrazuje proces transformacji tradycyjnego tekstu folkloru, z drugiej zaś wskazuje, że tekst jest nośnikiem pamięci, a ta ma charakter selektywny – z jej zasobów wybieramy to, co jest ważne i ponadczasowe. W ten sposób „współczesna transformacja tradycyjnych wątków bajkowych jest swego rodzaju dialogiem z tradycją [...], jest przykładem tekstu o pamięci międzykulturowej, którą scharakteryzować można jako pamięć nadbudowaną nad pamięcią kulturową, połączenie pamięci komunikatywnej z kulturową”⁸.

⁷ M. Wójcicka, *Pamięć zbiorowa...*, op. cit., s. 146.

⁸ Ibidem, s. 187.

Ustalenia M. Halbwachsa i J. Assmanna, dotyczące figur pamięci⁹, stały się przedmiotem siódmego rozdziału niniejszej rozprawy. Zaproponowane przez badaczy figury pamięci – czas, przestrzeń, odniesienie do grupy społecznej i rekonstruktywność – autorka publikacji proponuje odnieść do trzech aspektów funkcjonowania pamięci, a mianowicie: czynnościowego, przedmiotowego i podmiotowego. Przyjęcie takiej perspektywy badawczej pokazało, w jaki sposób owe figury funkcjonują w strukturze tekstu i jaki obraz pamięci wyłania się z analizowanych tekstów. Tym razem analizie poddano bardziej spetryfikowane teksty: legendy, bajki, podania wierzeniowe, pieśni dziadowskie i historyczne, pieśni obrzędowe doroczne i rodzinne, ballady, anegdoty, opowieści wspomnieniowe i in. Wykorzystanie tak różnorodnych gatunkowo tekstów pozwoliło wskazać zależności między poszczególnymi gatunkami a prezentowanymi w nich wartościami na poziomie przedstawieniowym i komunikacyjnym¹⁰.

Analiza figur pamięci oraz wartości prezentowanych w gatunkowym obrazie świata stała się podstawą do zaproponowania w kolejnym rozdziale mnemonicznej typologii gatunków folkloru. Autorka recenzowanej publikacji dowodzi bowiem, że gatunek tekstu staje się „nośnikiem pamięci kulturowej i komunikatywnej, a jednocześnie funkcjonuje w pamięci zbiorowej: kulturowej lub komunikacyjnej”¹¹. I tak oto pierwszą grupę gatunków, będących nośnikami pamięci kulturowej, tworzą te tradycyjne – bajka, legenda, kołęda, pieśni. Są to gatunki o kunsztownej, spetryfikowanej formie, przekazywane przez wyspecjalizowanych nosicieli tradycji. Obrazują one mityczną prehistorię uobecnianą w postaciach nierealnych i świętych, przekazując przy tym wartości moralne i poznawcze. Z kolei tekstami-nośnikami pamięci komunikatywnej są gatunki współczesne: opowieść wspomnieniowa i legenda miejska. Funkcjonują one w obiegu żywym, w niespetryfikowanej formie, a osnute są wokół biografii indywidualnej. Trzecią grupę stanowią gatunki będące nośnikami pamięci komunikatywno-kulturowej – podanie (historyczne i wierzeniowe) oraz anegdota. W swojej formie i treści skupiają one dwa typy pamięci, przekazując jednocześnie wartości poznawcze oraz odczucia fizjologiczne i psychiczne.

W ostatnim rozdziale monografii omówiono relację pamięć styl językowy, z wyraźnym odniesieniem do ludowego stylu artystycznego. Wśród typowych dla tego stylu cech badacze wymieniają m.in.: wysoki stopień schematyzacji środków

⁹ Termin figury pamięci, zaproponowany przez J. Assmanna, rozumiany jest jako ukształtowane w kulturze i obowiązujące w społeczeństwie obrazy pamięci. J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa 2008, s. 54.

¹⁰ Zależności te zostały zestawione w formie tabeli. M. Wójcicka, *Pamięć zbiorowa...*, op. cit., s. 272–273.

¹¹ Ibidem, s. 299.

stylistyczno-językowych, stosowanie środków służących generowaniu i zapamiętywaniu tekstów (powtórzenia łańcuchowe, anaforyczne i nawrotowe), rygorystyczne uporządkowanie składni, tematyczną typizację i schematyzm motywów, obecność symboli, formuliczność, wzorce tekstowe. Zdaniem Wójcickiej większość z wymienionych powyżej cech „służy przechowywaniu tekstów w pamięci zbiorowej i ułatwieniu ich odtwarzania z pamięci oraz reprodukcji drogą ustną”¹². W ten sposób pamięć można uznać za konstytutywną wartość ludowego stylu artystycznego, a także kategorię światopoglądową, która pozwala selekcjonować przechowywane w tekstach folkloru treści.

Na podkreślenie i uznanie zasługuje dyscyplina naukowa badaczki. Konsekwentne i logiczne uporządkowanie prezentowanych zagadnień to niewątpliwie największe atuty omawianej rozprawy. Publikację wzbogacają liczne wykresy, schematy i tabele, które obrazują, porządkują i podsumowują prezentowane treści i analizy. Marta Wójcicka z powodzeniem udowadnia postawione w pracy tezy, odważnie polemizując z innymi badaczami i ich teoriami. Trafny dobór tekstów i wnikliwie prowadzone analizy potwierdzają ponadto bardzo dobre przygotowanie językoznawcze autorki.

Recenzowaną monografię należy uznać za udaną próbę wypełnienia luki w studiach nad pamięcią w obszarze dynamicznie rozwijających się badań folklorystycznych i tekstologicznych. To nie tylko interesująco napisane kompendium wiedzy na temat tradycyjnego i współczesnego folkloru, ale przede wszystkim interdyscyplinarne spojrzenie na relację pamięć zbiorowa – tekst ustny. Autorka, aby dotrzeć do obrazu pamięci, zawsze wychodzi od tekstu, analizując jego strukturę i zawarty w nim obraz świata. Tekst ustny w sposób pośredni bądź bezpośredni odzwierciedla pamięć społeczeństwa, jest swojego rodzaju filtrem dla przekazywanych treści. Pamięć z kolei jawi się jako kategoria ujęzykowiona i utekstowiona.

¹² Ibidem, s. 315.